

נתן אלתרמן ופולמוס 'שתי הדרכים'¹

אבנר הולצמן

א. 1954 – ראשית הוויכוח

כתיבתו של נתן אלתרמן על השואה וספיחיה היא, כידוע, מסכת רחבה ומגוונת, שנפרשה במשך שלושים שנה ומעלה הן בחטיבה הקנונית של שירתו והן בכתיבתו בעניינים אקטואליים בשירה ובפרוזה. ראשיתה בימי 'רגעים', הטורים המחורזים של שנות השלושים, ואחריתה בפובליציסטיקה של שנותיו האחרונות שכונסה בכרך 'החוט המשולש'². קטע אחד מתוך מסכת זו יתואר להלן, והוא פולמוס ציבורי בן שני שלבים שניהל אלתרמן בשנים 1954-1955 במסגרת 'הטור השביעי'. הפולמוס הקיף אחדות מן השאלות הבסיסיות הנוגעות לדרכי התגובה של היהודים בשואה, אבל התמקד בסוגיית ההערכה של פעולת היודנראטים, מועצות היהודים שנתמנו על ידי הגרמנים לנהל את ענייני הקהילות בשטחים שתחת שלטונם.³

הפרשה החלה ביום כ"ז בניסן תשי"ד (30.4.1954), יום הזיכרון לשואה ולגבורה, שבו פרסם אלתרמן ב'דבר' את הטור 'יום הזיכרון והמורדים'. זהו שיר הכתוב כמונולוג של מורדי הגיטאות המתים – אותה עמדה של מתים דוברים הרווחת כל כך בשירת אלתרמן – שמפיהם מושמע הטיעון הבא: הנטייה להפוך את מעשי ההתקוממות והמרד לסמל עיקרי ולמוקד הזדהות יחיד עם זיכרון השואה, אף שהיא נטייה מובנת, יש בה התעלמות מן המציאות לאמיתה, עיוות של

¹ פרק מהספר 'אהבת ציון' כרמל הוצאה לאור

² רישום חלקי של יצירות אלתרמן בנושא השואה ומה שנכתב עליהן, ראו בביבליוגרפיות בהוצאת יד ושם בעריכת מנדל פייקאדו, לפי מפתח השמות: **השואה וספיחיה באספקלריה של העיתונות העברית**, א-ד, ירושלים תשכ"ז; **השואה וספיחיה בספרים העבריים 1933-1972**, א-ב, ירושלים תשל"ד; **השואה וספיחיה באספקלריית כתבי-עת עבריים**, ירושלים תשל"ו.

³ את הטורים שנכתבו במסגרת ויכוח זה כינס אלתרמן, בהשמטת הקטעים הפולמוסיים האקטואליים, במדור 'מידות הדין' בספרו **הטור השביעי. ספר שני, תשי"ד-תשכ"ב** (תשכ"ב), הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ה, עמ' 440-407.

פרופורציות, וחמור מכל – סילוף זכרם של המוני היהודים שהלכו אל מותם בלא לגלות התנגדות אקטיבית. תגובת היהודים בשואה, אומר השיר, הייתה מורכבת ורבת פנים, ואין מקום להפרדה הפשטנית המקובלת בין גיבורים שלחמו בנשק לבין כל האחרים. המרד הוא אמנם נקודת שיא, מופת של התעלות נפש, אבל לא בו עיקר מהותה של התקופה. לנוכח המציאות של תקופת השואה, החורגת מכל ניסיון אנושי קודם, פְּטָלָה משמעותם המקובלת של מושגים כמו כבוד וגבורה. היו כבוד וגבורה לא רק בעמידתה של המחתרת הלוחמת אלא בכל גילויי החיים והמוות של העם היהודי, ואפילו בקרב מי שהתנגדו לפעולתה של המחתרת, ואין להעמיד אותם אלה כנגד אלה, ואין לפאר צד אחד באופן המבזה בהכרח את הצד האחר.

שתי שורות בשיר, ובמיוחד שלוש מלים מתוכן, הן שהיו עתידות לעורר את עיקר הקצף:

הָלָלוּ שְׁנֵפֶלּוּ נְשָׁקָם בְּיַד אוֹלֵי לֹא יִקְבְּלוּ אֶת הַמְחַצָּה

בִּינָם לְבֵין מוֹתָן שֶׁל הַקְּהֵלוֹת וְעַד לְגִבּוֹרֵי הַפְּרִיזוֹנִים וְשִׁתְדָּלִים.

בשלוש המלים האחרונות רמיזה ברורה אל אנשי היודנראטים, שהדימוי הקיבוצי שלהם היה באותם ימים שחור משחור, והייתה נחוצה מידה רבה של ביטחון עצמי כדי לצאת בשנת 1954 בהכרזה כזו בזכותם. ביטחון עצמי זה ותחושת הסמכות המוסרית המאפיינים חלקים נוספים של 'הטור השביעי', ניכרים בעצם ההחלטה לשים את הדברים דווקא בפייהם של הלוחמים והמורדים עצמם. זאת ועוד: מבנה השיר, זהותם של הדוברים ואחדים מצירופי הלשון בו מעלים את האפשרות שלפנינו מעין גרסה מהופכת של טקסט מקודש כמעט, המנון הפרטיזנים מאת הירש גליק ('אל נא תאמר הנה דרכי האחרונה') בתרגומו של אברהם שלונסקי.⁴

אפשר שהעילה המיידית לכתיבתו של הטור הייתה הופעתו באותם שבועות של 'ספר מלחמות הגיטאות',⁵ כרך מונומנטלי שהיה בבחינת גולת הכותרת לשורה של ספרי עדות פרי עטם של אנשים מרכזיים מבין מורדי הגיטאות (צביה לובטקיין, חייקה גרוסמן, רוז'קה קורצ'אק, מרדכי טננבוים). ודאי שיש בטור זה ערעור גלוי על דפוסייהן של עצרות הזיכרון, שהתגבשו והלכו באותן שנים, ואשר נטו אכן להעלות על נס את ההתקוממות הפעילה בגיטאות, במחנות וביערות, ולהצניע במידה רבה את מה שכונה 'ההליכה כצאן לטבח'. אירוע נוסף שעמד ללא ספק ברקע

⁴ תרגומו של שלונסקי נדפס לראשונה במשמר, 16.2.1945, ונכלל מאז בעשרות ספרים ואנתולוגיות. והשוו, למשל: 'עמוד השחר על יומנו אור יהל' (גליק) לעומת 'אל תציבו אותנו על כן להיבדל מן הגולה באור יהל' (אלתרמן).

⁵ ספר מלחמות הגיטאות. בין החומות, במחנות, ביערות, בעריכת יצחק צוקרמן ומשה בסוק, הוצאת הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגיטאות על שם יצחק קצנלסון, תל-אביב תשי"ד, 812 עמודים. גם בספר זה נכלל המנון הפרטיזנים של הירש גליק, וכן שירו של אלתרמן 'תפילת נקם' מתוך 'שמחת עניים'.

כתיבתו של השיר, אם כי בשלב זה עדיין לא הזכיר אותו אלתרמן במפורש, היה משפט קסטנר-גריןולד שעמד באותם ימים בשלב העדויות. מדובר, כזכור, בפרשה שהסעירה את הארץ בשלביה השונים לאורך רוב שנות החמישים (1952-1958).⁶ ראשיתה בתביעת דיבה שהגיש היועץ המשפטי לממשלה בשמו של הד"ר ישראל קסטנר נגד מלכיאל גרינוולד, שהאשים את קסטנר בפרשיות אחדות של שיתוף פעולה עם הגרמנים ובסיוע עקיף לרצח יהדות הונגריה, שבראשה עמד בשנות השואה. במהלך המשפט נהפך בעצם קסטנר מתובע לנאשם בפועל, והתעורר דיון ציבורי מסועף על אופיה, מעשיה ומחדליה של המנהיגות היהודית באירופה בתקופת השואה. בעקבות זאת נהפך המשפט לכעין משפט קולקטיבי של ראשי הציבור היהודי כולם, שחזק מאוד את הסטראוטיפ השלילי שלהם. על רקע זה מקבלות המלים 'גיבורי הפרנסים ושתדלנים' אופי של התרסה כנגד הגישה ששלטה אז בשיח הציבורי.

בין התגובות על שירו של אלתרמן בלטו שתיים שהיו נרחבות וכבדות משקל, האחת מאת דוד כנעני,⁷ איש קיבוץ מרחביה, שהיה מאנשי הרוח המובהקים של תנועת השומר הצעיר, והשנייה מאת טוביה בוז'יקובסקי,⁸ מן הדמויות המרכזיות בארגון היהודי הלוחם בגטו וארשה, מחבר הספר 'בין קירות נופלים' (תש"י) וממייסדי קיבוץ לוחמי הגיטאות. לא במקרה באו שתי התגובות דווקא מן הכיוון הזה, משני אגפיה של מפ"ם באותם הימים, השומר הצעיר ואחדות העבודה, שכן היה לוויכוח היבט פוליטי מובהק, וזה היה עתיד להתגבר מאוד בהמשכו. למרות הבדלי הדגשים בין דברי השניים הקו הכללי שלהם דומה למדי. בניגוד לאלתרמן שביקש להסיר את המחיצות ולקשור את גבורה לכל צורות ההתנהגות של היהודים בשואה, קבעו השניים כי יש לחלק את תגובת היהודים ואת היחס כלפיה לשלוש קטגוריות נבדלות. הראשונה: המרד, כסמל וכמופת עליון של גבורה אקטיבית וכביטוי מרוכז של גאווה לאומית יהודית, אמנם של מעטים, שיש להבליט אותו מעבר למשקלו הכמותי הממשי בעיקר מתוך שיקולים חינוכיים. הקטגוריה השנייה: התנהגותם של המוני היהודים המעונים והמרומים שלא מרדו. בנקודה זו מסתמן הבדל בין השניים. דווקא טוביה בוז'יקובסקי, לוחם הגטו, הסכים עם אלתרמן וייחד מלים חמות לגילויי הגבורה הפסיבית בגיטאות ובמחנות, תוך הדגשה של גילויי השמירה על הכבוד האנושי שבאו

⁶ הספרות התיעודית, הפולמוסית והאמנותית סביב משפט קסטנר-גריןולד היא עצומה. רישום חלקי שלה מצוי במקורות שנוכרו לעיל, הערה 1, לפי המפתחות.

⁷ דוד כנעני, 'כאור יהל', **על המשמר**, 14.5.1954.

⁸ טוביה בוז'יקובסקי, 'המורדים, הפרנסים והמשורר', **משא**, 27.5.1954.

לידי ביטוי בצורות מגוונות, החל במאבק היום יומי על הקיום וכלה בהליכה הגאה אל תאי הגזים. ואילו דוד כנעני, שלא חזה מבשרו את השואה, קבע בפסקנות כי אין שום גבורה ושום כבוד ושום נחמה במוות סתם, ואמנם אין לבזות את מי שמתו כך, אבל בשום פנים אין להעמיד אותם כמופת. הקטגוריה השלישית, שלגביה היו השניים מאוחדים בניסוחיהם הפסקניים, היא התנהגותם של מי שניהלו קשרי משא ומתן ושיתוף פעולה עם הגרמנים, ובראשם אנשי היודנראטים, המצטיירים כבוגדים וכפושעים שתרמו במישרין ובעקיפין לרצח קהילותיהם, והיו לפיכך ראויים למותם בידי הגרמנים. כאמור, השניים מייצגים כאן תפיסה כללית שרווחה בארץ בשנות החמישים, ולטענתם קטאו העיקרי של אלטרמן בכך שניסה לטשטש את החיץ בין ראשי הקהילות לבין הגיבורים שמרדו.

הוויכוח עם אלטרמן ניטש אפוא בשני מישורים. במישור הרעיוני, הסמלי והחינוכי השאלה היא על אילו ערכים צריך לחנך, והאם אין זה מן הראוי להציב בפני העם בישראל ובמיוחד בפני הנוער דמויות מופת של לוחמים וערכים של גבורה והקרבה שיוכל להזדהות אִתם, ואפילו יובלטו מעבר למשקלם הריאלי. במישור העובדתי לפנינו ויכוח על אופיים ומניעיהם של אנשי היודנראטים – האם אכן היו ברובם בוגדים מושחתים שפעלו משיקולים אנוכיים להצלת עצמם ומקורביהם בלבד, או שמא באמת ראו את דרכם כדרך לגיטימית ובעלת סיכויי הצלחה יותר מדרך המרד.

ארבעה שבועות לאחר הופעת הטור שפתח את הוויכוח באה תשובתו של אלטרמן,⁹ הפעם לא בשיר אלא במאמר ארוך, שבו ענה למבקרו וכיסס בגלוי ובפירוט את מה שנאמר בשיר ברמז ובתמצית. שוב יצא אלטרמן בתוקף נגד הנטייה המתגבשת לצייר תמונה סכימטית שבצידה המואר המרד, הגבורה והכבוד ובצידה האפל הפסיביות, הפחד, הניוון המוסרי והבגידה. כדי לערער על התמונה הזאת השתמש אלטרמן דווקא בציטוטים מתוך עדויותיהם של המורדים עצמם, שלכאורה היו אמורות לסתור את טיעונו, אבל מתברר שמצא בהן הוכחה ניצחת לשתיים מטענותיו העיקריות. הקטעים שהביא, בעיקר מתוך הספר להבות באפר¹⁰ של רוז'קה קורצ'אק, מראים מצד אחד כי הוויכוח בשאלה אם לצאת למרד חצה את המורדים עצמם, שחששו כי במעשיהם ימיטו

⁹ נתן אלטרמן, 'פני המרד ופני זמנו', דבר, 28.5.1954.

¹⁰ רייזל (רוז'קה) קורצ'אק, להבות באפר, תרגם מכתב יד בפולנית בנימין טנא, ספרית פועלים, מרחביה 1946.

אסון על הציבור היהודי כולו. יותר מכך: המורדים עצמם לא פסלו אוטומטית את עצם המשא ומתן עם הגרמנים במידה שראו בו סיכוי להצלת יהודים.

מן הצד השני מתברר, שגם ראשי היודנראטים לא נהגו כאיש אחד, והיו ביניהם כאלה שהתנהגותם עוררה כבוד בקרב המורדים, המודים בכך כמעט בעל כורחם, ואשר עמדו בגאווה מול הגרמנים ונאבקו על שמירת האינטרסים של היהודים מתוך מניעים טהורים. הכללתם בתוך הסטראוטיפ הקיבוצי המפלצתי יחד עם אלה שאכן בגדו, אומר אלתרמן, היא בבחינת עוול וסילוף של זכרם.

ב. 1955 – סיבוב שני

תשובתו של אלתרמן חתמה את השלב הראשון של הוויכוח. כעבור כשנה הוא פרץ שוב, במתכונת דומה אבל בחריפות רבה יותר. הגורם שהצית אותו הפעם היה פסק הדין במשפט קסטנר, שניתן ב-22 ביוני 1955 והכיל קביעות חמורות מאוד ביחס להתנהגותו של קסטנר בתקופת השואה, שמתוכן נחרת בזיכרון הציבורי המשפט על מכירת נפשו לשטן. פרצה סערה גדולה, ומכיוון שהיו אלה ימי מערכת הבחירות לכנסת השלישית נהפך נושא זה לאחד ממוקדי ההתנגחות הבין מפלגתית ולנושא מרכזי בנאומי הבחירות. הדבר בלט במיוחד בוויכוח בין מפלגות הפועלים. מפ"ם ואחדות העבודה הציגו את עצמן כממשיכות דרכם של מורדי הגיטאות, כדי לזכות בנכסים פוליטיים מתוקף העובדה שמעשי המרד העיקריים בוצעו אכן על ידי חברי התנועות החלוציות הקשורות אליהן. לכן הודגשה העובדה, שראשי המורדים שנשארו בחיים ועלו ארצה היו לחברים פעילים בשתי המפלגות האלה. מתוך אותה מגמה חתרו אחדות העבודה ומפ"ם לזהות בתעמולת הבחירות שלהן את ראשי מפא"י, כמי שעמדו בראש היישוב בארץ ישראל בימי השואה, עם מעשיו ומחדליו של קסטנר, ותלו במפא"י אשמות של פסיביות, חוסר אונים, הפקרה ואף גרוע מזה. דוגמה מקרית אחת לניסיון הגלוי להיכנות מתהילת המרד במישור האלקטורלי היא כותרת ידיעה מ'על המשמר' (10.7.1955) על נאום בחירות של חייקה גרוסמן, מגיבורות גטו ביאליסטוק: 'חייקה גרוסמן: יתנו המוני העם אמונם במפלגתם של מרדכי אנילביץ וחבריו'. וניתן להביא דוגמאות בוטות אף יותר, כגון נסיונה של מק"י, המפלגה הקומוניסטית הישראלית, לספח אליה בדיעבד את מרדכי אנילביץ תוך הטלת שיקוצים שונים במנהיגי השומר הצעיר.

רק טבעי היה שנתן אתרמן, בעל העמדה הברורה בוויכוח זה, יתעורר להשמיע את דברו בפולמוס הרחב שניטש בעקבות פסק הדין. תגובתו אמנם לא איחרה לבוא בחמישה טורים רחבי יריעה.¹¹ הראשון בהם, 'מסביב למשפט', חוזר על הטיעון הבסיסי שהעלה אתרמן בשלב הראשון של הפולמוס, כלומר: אין חיץ חד וברור בין דרך המרד לדרך הכניעה. המורדים עצמם הכירו לעתים בצורך להידבר עם הגרמנים, והיו אחוזי לבטים בשאלת האחריות שהם נוטלים על עצמם לגורלו של הציבור היהודי כולו. גם הפעם חיזק אתרמן את תוקפם של דבריו בציטוטים מתוך כתביהם של ראשי המורדים, בעיקר מתוך יומנו של מרדכי טננבוים, מפקד המחתרת בגטו ביאליסטוק.¹²

בעקבות טור זה באו שתי תגובות תקיפות בכתב ב'למרחב', בטאונה של מפלגת אחדות העבודה, מאת משה כרמל ומאיר בן-גור,¹³ ועוד אחת בעל-פה, והיא כבדת המשקל מכולן, מפי יצחק (אנטק) צוקרמן באסיפת בחירות של אחדות העבודה בתל-אביב.¹⁴ כשם שאתרמן חיזק את עמדתו בעזרת הסתמכות על דברי המורדים, כך שלושת המתווכחים עמו ניגחו אותו במובאות משירתו שלו. שירים כ'תפילת נקם' ו'המחתרת' מתוך 'שמחת עניים', או הפזמון 'דרך דרך נתיבה' המוקיע בגידת איש ברעהו, נתפסו בעיניהם כפרי עטו של אתרמן האמיתי, הטהור, הנצחי, ואילו את עמדתו בוויכוח זה נטו לבטל כסטייה תמוהה ומצערת, אך חולפת בסופו של דבר. טענתם המרכזית של בן-גור וכרמל היא במישור הערכי והחינוכי. לא ייתכן, אמרו איש איש בסגנונו, לטשטש את משמעותם של מושגי יסוד כמו נאמנות, גבורה והקרבה. הצורך לחנך דור שערכים אלה יהיו נר לרגליו מחייב הבלטתם של המרד ושל מחולליו דווקא משום שהיו כה מעטים, ודווקא כניגוד לחוסר האונים, ההשלמה או שיתוף הפעולה שהיו נחלתם של כל האחרים. יצחק צוקרמן תקף את אתרמן במישור העובדתי. היו שתי דרכים ברורות ומנוגדות, קבע בפסקנות בנאומו הנרגש. הוא וחבריו מעולם לא גרסו שתדלנות, והוא מסרב להיכלל בקטגוריה אחת עם אנשי היודנראט, שאחדים מהם אף הוצאו להורג כבוגדים על ידי המחתרת. המרד, לדבריו, היה

¹¹ נתן אתרמן, 'מסביב למשפט': א. שתי דרכים. ב. טיב האשמה, דבר, 1.7.1955; 'קולו של וניה פומרנץ', שם, 8.7.1955; 'עוד על שתי הדרכים', שם, 22.7.1955; 'דינו של עיקרון', שם, 29.7.1955; 'ולענין "הלקח לדור"...', שם, 12.8.1955.

¹² מרדכי טננבוים-תמרוף, דפים מן הדליקה. פרקי יומן, מכתבים ורשימות, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב תש"ח.

¹³ משה כרמל, 'תהומות לרגליו של הדור', למרחב, 8.7.1955; מאיר בן-גור, 'המשורר נתן א. ושתי הדרכים', שם, שם.

¹⁴ האסיפה נערכה בליל שבת, 15.7.1955, והדיווח עליה הופיע בלמרחב, 17.7.1955.

צעד הכרחי ומוצא יחיד שיש בו שמירה על הכבוד האנושי והגאווה הלאומית, ולכן הוא חייב לשמש מופת לעתיד.

לא קל היה לאלתרמן, שנכח באסיפה ושמע את הדברים, להתווכח עם סמכותו המוסרית של איש טהור ונערץ כיצחק צוקרמן. משהו מלבטיו בעניין זה נחשף כעבור שנים רבות כשפורסמו קטעים מפנקס בעזבונו הקשורים לפולמוס שלפנינו.¹⁵ המוטיב המרכזי העובר בקטעים אלה הוא עניין שאולי קופח והובלע במידת מה בטורים שפורסמו בלהט הפולמוס, והוא גילוי חוזר ונשנה של הערצה והשתאות לנוכח דמויותיהם ומעשייהם של הלוחמים והמורדים, כמין משקל נגד למה שהיה עשוי להתפרש כביקורת עליהם. הרשימות מתארות אותם שוב ושוב כ'גיבורים וטהורי לב', 'אנשים נעלים וגיבורים', 'דמויות גדולות ומופלאות', 'גבורת נפש טהורה ואמיצה', 'טהור לב וגדולת נפש' וכיוצא בכך. עם זאת אין אלתרמן נרתע מן הוויכוח, ובאחד מאותם קטעים הוא אומר:

לדעת כי הוויכוח הוא עם אנשים נעלים וגיבורים אלה, אבל הוויכוח עמהם ויכוח הוא, למען גדולתם זו של לוחמים יהודים צעירים, למען שלמותה של גדולתם הוא הוויכוח הזה, למען לא תהיה גבורתם הטהורה נושאת עוול בקרבה כלפי זולתה וניזונה מן הטשטוש ומן השיגרה המליצית.

ואמנם, בטור 'עוד על שתי הדרכים' אלתרמן השיב ליצחק צוקרמן בכבוד אבל בתוקף, בחזרו בניסוחים שונים על טיעוניו ובהביאו דוגמאות רבות למה שנראה לו כעוול וכתיאור מסולף של אנשי היודנראטים, שיש לתקן אותו.¹⁶ בטור המסכם את הסדרה התמודד אלתרמן עם השאלה הקשה שהועלתה פעמים רבות במהלך הוויכוח עמו, בעיקר בדבריהם של כרמל ובן-גור, והיא שאלת הלקח לדור, כלומר הזכות להבליט ולהעלות על נס משיקולים חינוכיים דמויות ומעשי מופת של לוחמים ומורדים מעבר לפרופורציות האמיתיות שלהם, וכנגד זאת לשלול את פעולתם הלא הרואית של מי שנקטו דרכים אחרות. לדבריו, אם יש לקח עיקרי שראוי להפיק ממצבם של היהודים בשואה ומדרכי הפעולה שהיו פתוחות לפנייהם, הרי אין הוא נעוץ דווקא במה שהפריד בין הלוחמים לבין הפרנסים, אלא להיפך – במה שגזר עליהם הגורל המשותף בתוקף היותם

¹⁵ נתן אלתרמן, 'רשימות מפנקס' (הובאו לדפוס על ידי מנחם דורמן), מבפנים, כרך מה, חוב' 3-4, קיץ תשמ"ג, עמ' 323-327. הפנקסים פורסמו לימים במלואם בידי דן לאור, וראו להלן, הערה 30.

¹⁶ מתברר כי גם באוזניו של אבא קובנר לא נרתע אלתרמן להשמיע דעה נחרצת בסוגיית היודנראטים באותה רוח. לדברי אבא קובנר, אמר לו אלתרמן במהלך שיחה ברחוב: 'לוא אני בגיטו – הייתי עם אנשי היודנראט'. ראו: אבא קובנר, 'התודעות', על הגשר הצר. מסות בעל-פה, בעריכת שלום לוריא, ספריית פועלים, תל-אביב תשמ"א, עמ' 111.

בגלות, במציאות הנוראה של בדידות וחוסר אונים בלא נשק להגן על עצמם, בסיטואציה של אימה מתמדת, בהיותם כולם יחד מרומים ומולכים שולל בכוח תקוות שוא. ובקצרה: בלא מולדת ובלא עצמאות על כל מה שנגזר מהן. זהו הלקח האמיתי העולה מן השואה, לדעת אלתרמן, וכך נקשרה לבסוף עמדתו בפולמוס זה אל התפיסה ההיסטורית והאידיאולוגית הכוללת של 'הטור השביעי'. עיקרה של תפיסה זו בראיית הקמתה של מדינת ישראל, ביסוס העצמאות הלאומית ונצחונה של האידיאולוגיה הציונית כיעדה, שיאה ותכליתה של ההיסטוריה היהודית בדורות האחרונים.¹⁷

בנקודה זו הסתיים עיקרו של הפולמוס. היו לו עוד הסתעפויות צדדיות, כגון מאמרו של מתי מגד ב'דבר' (12.8.1955), שכותרתו, 'על האמת ההיסטורית והסמלים החיים' מרמזת על מגמתו, המחייבת יצירת סמלים, ובו הוא מגיב על עקיצה סמויה שאלתרמן שלח כלפיו באחד משלבי הפולמוס. אלתרמן עצמו חזר אל הנושא בעקיפין כעבור כשנתיים, בטור שכתב לאחר רצח ישראל קסטנר, ובו אמר דברים קשים על עצם קיומו של המשפט ובמיוחד על ניסוחו של פסק הדין.¹⁸ הוא המשיך, כאמור, לעסוק בהיבטים אחרים של השואה וספיעה עד סוף ימיו.

ג. הפולמוס ממרחק השנים

בעשרות השנים שחלפו מאז התחולל פולמוס זה נוצרה פרספקטיבה מסוימת, המאפשרת לבחון אותו במבט כולל יותר. השאלה המרכזית המתבקשת בהקשר זה היא: האם ממרחק הזמן יש בידינו להכריע מי צדק, האם במהלך השנים הוכחה צדקתה של אחת התפיסות שהתנגשו בו, או שמא זהו מסוג הפולמוסים הקבועים והמתחדשים תמיד, שאין בהם תשובה אחת וכל צד דבק באמונתו.

את התשובה יש לחלק לשניים, ותחילה למישור העובדות, שבו ההכרעה ברורה למדי. בשנים שחלפו מאז התקיים הפולמוס, עם ההתפתחות הגדולה של מחקר השואה ותיעודה, וביחוד מאז ראשית שנות הששים של המאה העשרים, התרחב מאוד היקף הידע גם בנושא היודונראטים, דרכי הפעולה שלהם, אופיים ומניעיהם של האנשים שעמדו בראשם, סוגי הקשרים ביניהם לבין המחטרות הלוחמות ועמדותיהם כלפי שאלת שיתוף הפעולה. כל הידע הזה נצבר, מעובד

¹⁷ על התפיסות הכוללות של 'הטור השביעי' ראו: דן לאור, 'אלתרמן כמשורר פוליטי'; 'חיים על קו הקץ', השופר והחרב. מסות על נתן אלתרמן, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 50-9.

¹⁸ נתן אלתרמן, 'שלושים לרצח קסטנר', דבר, 26.4.1957.

ומתפרסם בכמה אפיקים מקבילים. נאספו ופורסמו מקורות ראשוניים: תעודות, פרוטוקולים, מסמכים ששרדו.¹⁹ פורסמו יומנים של ראשי היודנראטים;²⁰ נכתבו מונוגרפיות על אחדים מראשי הקהילות, חלקן בהיקף רחב;²¹ נערכו עשרות מחקרים על היבטים שונים של פעילות היודנראטים, ומסקנותיהם פורסמו בכתבי העת המוקדשים לחקר תקופת השואה;²² הופיע ספרו הגדול של ישעיה טרונק, שהוא המחקר המקיף והמרכזי בנושא זה;²³ נערכו כינוסי חוקרים שדנו בשאלת העמידה היהודית בשואה ובתוכה הפרובלמטיקה של היודנראטים;²⁴ הופיעו ומוסיפים להופיע ספרי זכרונות השופכים אור על פרשיות הקשורות בפעולתם של יודנראטים רבים.

התמונה המצטיירת מתוך שפע החומר הזה היא מורכבת ומרובת פנים, אבל לפחות מסקנה אחת ניתן לגזור ממנה בוודאות. כדברי יהודה באואר: 'דומה שניתן להגיע כיום למסקנה אחת חד-משמעית לחלוטין, והיא, שאין מקום להכללה כלשהי ביחס למדיניות היודנראטים, לא בפעילותם בקרב היהודים ולא במגעיהם עם הגרמנים'.²⁵ מחקר השואה נמצא, אפוא, מאשר במלואה את טענתו של אלתרמן בדבר היעדרן של שתי דרכים ברורות ומנוגדות. יותר מכך: לעיתים מדהימה ממש הזהות בין ניסוחיהם המאוחרים של חוקרים לבין אלה של אלתרמן מאמצע שנות החמישים. די בדוגמה אחת מסוג זה, מתוך הרצאה של ישעיה טרונק בכינוס חוקרים בירושלים בשנת 1968:

מסקנה: התיאוריה שהשתרשה בהיסטוריוגרפיה של החורבן מיד לאחר המלחמה ביחס לשתי שיטות מונוליטיות ומנוגדות בגיטאות, מצד אחד שיטת היודנראטים שגרסו הכנעה ומצד שני שיטת ההתנגדות – טעונה רוויזיה לאור המקורות. היו נציגים בולטים של המחתרת היהודית – למשל בביאליסטוק – שגרסו, בדומה ליושבי ראש מסוימים של יודנראטים, את התכסיס שיש אפילו להקריב קרבנות 'בהתנדבות', ובלבד להשהות את חיסולו הסופי של הגטו. אצל קבוצות התנגדות מסוימות היו ספקות ביחס לזכותן המוסרית

¹⁹ כגון הקבצים בעריכתו של נחמן בלומנטל: **דרכו של יודנראט. תעודות מגטו ביאליסטוק**, יד ושם, ירושלים תשכ"ב; **תעודות מגטו לובלין. יודנראט ללא דרך**, יד ושם, ירושלים תשכ"ז.

²⁰ כגון: אדם צ'רניאקוב, **יומן גיטו וארשא**, יד ושם, ירושלים תשכ"ט; **חיים כאילו. יומן אגון רדליך מגיטו טרויאנשטארט**, בית לוחמי הגיטאות, תשמ"ד.

²¹ כגון: רות בונדי, **אדלשטיין נגד הזמן**, הוצאת זמורה, ביתן, מודן, תל-אביב תשמ"א.

²² ראו רישומם של מחקרים אלה בביבליוגרפיה **השואה וספיחייה באספקלריית כתבי עת עבריים** (לעיל, הערה 1), מס' 3776-3832.

²³ ישעיה טרונק, **יודנראט. המועצות היהודיות במזרח אירופה בתקופת הכיבוש הנאצי** (1972), יד ושם, ירושלים תשל"ו.

²⁴ ראו, למשל: **העמידה היהודית בתקופת השואה. דיונים בכינוס חוקרי השואה, ירושלים, ט'-י"ג בניסן תשכ"ח**, יד ושם, ירושלים תשל"ל; **דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית**, יד ושם, ירושלים תש"ם.

²⁵ יהודה באואר, 'היודנראטים – כמה מסקנות', בתוך: **דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית** (לעיל, הערה 23), עמ' 342.

לסכן את הכלל על ידי התפרצות מזוינת, כדי שיחידים יוכלו להבטיח לעצמם בשל כך סיכוי של הצלה. אסור למתוח קו מפריד וחד למדי בין שתי השיטות.²⁶ הדברים מדברים בעד עצמם, ולא נותר אלא להשתאות לחריפות האינטואיציה של אלתרמן, שאמר את הדברים בכחירות רבה כבר בשלב מוקדם כל כך, כאשר נחשבו כמעט לדברי כפירה ותמהונות לא רק בעיני בני הפלוגתא שלו.

ראוי להזכיר מחקר אחד חשוב לענייננו, המאשש ביתר שאת את תפיסתו של אלתרמן, שנערך על ידי אהרן וייס מן המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית, שעסק בנושא היודנראטים מזה שנים רבות.²⁷ וייס בדק את התנהגותם של ראשי היודנראטים ב-146 יישובים בדרום מזרח פולין לאור קו אדום מוסרי מסוים שהציב, והוא הסגרת יהודים לידי הגרמנים. התברר כי כשלושה רבעים מבין ראשי המועצות לא עברו את הקו האדום הזה, לפחות עד שנת 1942 – מסקנה הממוטטת את הסטראוטיפ המקובל של ראשי היודנראטים. על אף כל הסיוגים הנלווים למסקנות אלה אין ספק שיש בהן אינדיקציה ברורה לקיומו של פער גדול בין התדמית לבין המציאות, וגם בנקודה זו נמצאים דבריו של אלתרמן מחוזקים מן הבחינה העובדתית. ברור, אם כן, כי צדק אלתרמן גם בתביעתו לריהביליטציה של אלה מבין ראשי היודנראטים הראויים לכך.

החלק השני של התשובה לשאלה שהוצגה לעיל נוגע לממד הערכי והחינוכי של הפולמוס, שלגביו המסקנה הרבה פחות חדה וחלקה. ניתן לכאורה לומר, כי הכיוון הברור המסתמן במחקר השואה מחלחל בדרכים שונות גם אל התודעה הציבורית ואל מערכת החינוך. ככל שמתבהרות ומוסברות הנסיבות הבלתי אפשריות שנמצאו בהן היהודים, חוסר האונים האובייקטיבי שלהם, הדילמות האיומות שעמדו בפני ראשי הקהילות, מתברר העיוות שבהנגדה החדי מדי בין המורדים לבין ההמונים שהובלו כביכול כצאן לטבח. נראה כי נקודת המפנה מבחינה זו הייתה משפט אייכמן, על מסכת העדויות שנפרשה במהלכו ושפע הפרסומים שבעקבותיו.²⁸ דומה שהנטייה

²⁶ ישעיה טרונק, 'היחס של היודנראטים לבעיות המרי המזוין נגד הנאצים', **תקצירי הרצאות הכינוס לבעיות העמידה היהודית בתקופת השואה**, יד ושם, ירושלים, ניסן תשכ"ח, עמ' 21.

²⁷ אהרן וייס, 'לדרכם של היודנראטים בדרום מזרח פולין', **ילקוט מורשת**, חוב' טו, אוקטובר 1972, עמ' 122-59. וראו תמצית מסקנותיו של מחקר זה בערך 'שואה', **האנציקלופדיה העברית**, כרך לא, תשל"ט, טורים 497-498 (הערך נכתב על ידי יהודה באואר ואהרן וייס). על מחקר זה ראו גם: יהודה באואר, **תגובות בעת השואה**, משרד הבטחון – ההוצאה לאור (ספריית אוניברסיטה משודרת), תל-אביב תשמ"ג, עמ' 109.

²⁸ ראו, למשל: ק. [קשב-קלוגמן] שבתאי, **כצאן לטבח?**, הוצאת קשב, 1962. בספרון זה אחת ההפרכות המרשימות ביותר של מושג ההליכה כצאן לטבח.

לשפוט ולהסתייג מן הפסיביות והכניעה, כביכול, של ראשי הקהילות ומדרכי שיתוף הפעולה של ראשיהן פחותה כיום לאין שיעור מכפי שהייתה בשנות החמישים.

לעומת זאת במישור הערכים והסמלים, 'הלקח לדור' בלשונו של אלתרמן, מתברר ולא במפתיע כי תוספת הידע וההבנה לא חתמה את הוויכוח בנושא זה ולא שינתה את דפוסי. זהו פולמוס המתעורר מדי פעם מחדש בהקשרים שונים, והמשתתפים בו נוקטים עמדות דומות מאוד לאלה של אלתרמן ובני הפלוגתא שלו. די להזכיר את אחד הסיבובים האחרונים של פולמוס זה, שהתרחש בתחילת שנת 1983 סביב פרשת ההפסקה של סיורי החיילים במוזיאון יד ושם בעקבות ההתבטאות של אחד המדריכים במקום, יחיעם וייץ, בזכותם של ראשי הקהילות ונגד ההפרדה החדה בינם לבין הלוחמים והמורדים. בחינת עמדתו של וייץ כפי שהעלה אותה על הכתב²⁹ מגלה את זיקתו הישירה לדבריו של אלתרמן בפולמוס 'שתי הדרכים', שהוא אף מזכיר אותו ברמז, אם כי ניסוחיו בוטים בהרבה מאלה של אלתרמן. ואילו מי שקמו לתקוף את דברי יחיעם וייץ השתמשו בנימוקים דומים מאוד לאלה של משה כרמל, מאיר בן-גור, יצחק צוקרמן, טוביה בוז'יקובסקי ודוד כנעני בוויכוח עם אלתרמן, והדגישו את הצורך לחנך את הנוער, קל וחומר את חיילי צה"ל, על ערכי גבורה ועל דמויות גיבורים מקרב המורדים.³⁰ לא במקרה היו אלה אנשים מרכזיים מן הקיבוץ המאוחד, שהם ממשיכיהם הרעיוניים הישירים של בני הפלוגתא של אלתרמן, שדחו בתוקף רב את המגמה שהסתמנה בדבריו של יחיעם וייץ.

מבחינה זו מדובר בוויכוח ללא הכרעה, מכיוון שהוא מעוגן בתשתית השקפת העולם של המשתתפים בו משני הצדדים, ואינו מותנה בהוכחה עובדתית כזו או אחרת. ממד זה של פולמוס 'שתי הדרכים' עתיד, כנראה, ללוות אותנו בגלגולים ובשמות שונים עוד שנים רבות.³¹

²⁹ יחיעם וייץ, 'סערה בכוס מים', דבר, 10.1.1983.

³⁰ ראו: 'על משמעות השואה בימינו (שיחת חברים)', מבפנים, כרך מה, חוב' 4-3, קיץ תשמ"ג, עמ' 267-235.

³¹ כשלוש שנים אחרי פרסומו הראשון של מאמר זה פרסם דן לאור במלואם מן העיזבון את פנקסי העבודה של אלתרמן הנוגעים לוויכוח זה, שבהם ריכז המשורר חומר רב כבסיס לטורים שחיבר במהלכו, והרחיב את מסכת הרהוריו, טיעוניו ומסקנותיו. לאור ליווה את הפנקסים בביאורים מפורטים ובמסת סיכום מקיפה. ראו: נתן אלתרמן, 'על שתי הדרכים. דפים מן הפנקס (מחברות אלתרמן ה)', ההדיר, ביאר והוסיף אחרית דבר דן לאור, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב תשמ"ט. בתגובות השונות על פרסום זה כמו שב הוויכוח ופרץ מחדש, וראו למשל את תגובתה הנסערת של חייקה גרוסמן, המתווכחת בחריפות עם אלתרמן המת בשמם של חבריה הלוחמים והמורדים: דוד ארליך, 'הטור השמיני', מוסף הארץ, 19.5.1989, עמ' 37-36; וכן: חייקה גרוסמן, 'המרד צמח מן הוודאות של החיסול', ילקוט מורשת, חוב' מז, 1989, עמ' 97-104. וראו דיון מחקרי עדכני נוסף בפולמוס זה, הממקם אותו בהקשר הרחב של גיבוש תודעת השואה בישראל בשנות החמישים: רוני שטאובר, 'יודנראט ומחתרת – הפולמוס הציבורי', הלקח לדור. שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים, הוצאת יד יצחק בן-צבי, המרכז למורשת בן-גוריון והוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון נגב, ירושלים תש"ס, עמ' 115-134.